

TİFLİS'İN FETHİ VE OSMANLI'YA ENTEGRASYON ÇABALARI (1723-1735)*

Kübra Nur ÇELİK**
Murat TUĞLUCA***

Özet

Osmanlı Devleti Tiflis'i 1723'te fethetmiş ve 1735'e kadar elinde tutmuştur. Bu çalışmada Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Tiflis'te yapılan düzenlemeler entegrasyon bağlamında incelenmiştir. Bu doğrultuda Tiflis'in fethi ve sonraki süreçte Osmanlı klasik fetih yöntemlerine benzer bazı temel uygulamaların hayata geçirildiğine şahit oluyoruz. Bunlar; tedrici fetih yöntemi, tahrir-tumar, istimalet, iskân ve vakıflarla şenlendirme politikalarıdır. Bu süreci yakından takip etmek üzere Tiflis'in fethinden sonra arşivde tutulan defterlerle belgeler incelenmiştir. İlk olarak gerçekleştirilen askeri, idari, lojistik ve imar faaliyetlerine göz atılmıştır. Böylelikle Tiflis'i ve hinterlandını elde tutmak ve askeri gücü artırmak için yapılan düzenlemeler tespit edilmiştir. Bilindiği üzere tahrir ve tumar faaliyetleri Osmanlı entegrasyon sürecinin temelini oluşturmaktadır. Bu faaliyetlerin Tiflis örneği, klasik fetih modeline uygunluğun en önemli işareti olarak gözlenmiştir. Ardından ahalinin gönlünü kazanmak üzere yapılan faaliyetler istimalet politikası çerçevesinde ele alınmıştır. Buradaki çabaların tam olarak istenen düzeyde gerçekleştiğini söylemek pek mümkün görünmüyor. İskân faaliyetlerinde de istimalet politikasına hizmet edecek türde faaliyetlerin gözetildiği anlaşılmaktadır. Son olarak yeni fethedilen bir bölgenin toplumsal entegrasyonu sağlamada etkin bir şekilde kullanılan vakıfların Tiflis'te de önemli roller üstlendiği söylenebilir. Netice itibarıyla bu çalışma ile Tiflis'in 1723'te fetih ve sonrasında gerçekleştirilen faaliyetlerin Osmanlıların erken ve klasik dönem fetih yöntemleriyle ve entegrasyon çabalarıyla uyum içerisinde olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Fetih, istimalet, iskân, tahrir, tumar, vakıf

CONQUEST OF TBILISI AND ATTEMPTS TO INTEGRATE IT INTO THE OTTOMAN EMPIRE (1723-1735)

Abstract

The Ottoman Empire conquered Tbilisi in 1723 and held it until 1735. In this study, the regulations made in Tbilisi after the Ottoman rule are analyzed in the context of integrations there. In this regard, the conquest of Tbilisi and its aftermath witnessed the implementation of some basic practices similar to the Ottoman classical methods of conquest. These are the gradual conquest method, the policies of *tahrir-tumar*, *istimalet*, settlement, and the policies of development through foundations. In order to closely follow this process, the notebooks and documents kept in the archive after the conquest of Tbilisi were reviewed. The military,

* Bu çalışma, 2022 yılında Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Osmanlı Devleti'nin Tiflis'i Fethi ve Burada Tutunma Çabaları (1723-1735)" adıyla hazırlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e posta: kubranur0795@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6457-667X

*** Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e posta: mtugluca@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4472-1059

administrative, logistical and reconstruction activities were first reviewed. Thus, the regulations to hold Tbilisi and its hinterland and to increase military power were identified. As it is well known, tahrir and fief activities were at the very core of the Ottoman integration process. The example of Tbilisi was considered as the most significant sign of the conformity of these activities to the classical model of conquest. Then, the activities carried out to relax the people were handled within the framework of the policy of istimalet. It seems unlikely that the efforts here were fully implemented at the level intended. It is also understood that the resettlement activities were also targeted to serve the policy of istimalet. Last but not least, it could be stated that foundations, which were effectively used to ensure the social integration of a newly conquered region, also played an important role in Tbilisi. In conclusion, this study demonstrates that the conquest of Tbilisi in 1723 and its aftermath were in line with the Ottomans' early and classical conquest methods and integration attempts.

Keywords: Conquest, istimalet, settlement, tahrir, tımar, waqf

Giriş

Tiflis, Gürcistan coğrafyasında yer alan Kür nehrinin dağlar arasında açtığı vadide bulunmaktadır. Her dönem çeşitli devletlerin hâkimiyeti altına giren Tiflis, tarihte iki kez Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İlk olarak 1578'de Osmanlı-Safevi savaşında Lala Mustafa Paşa tarafından ele geçirilmişti. 1603 yılında Şah Abbas'ın Safevi tahtına çıktığı döneme kadar Osmanlı yönetiminde kalmıştı. Tiflis, Safevilerin yönetimine geçtikten sonra ikinci kez Osmanlı hâkimiyetine girmesi ise 1723 yılını bulmuştur¹. Bu çalışmada Tiflis'in ikinci kez Osmanlı hâkimiyet altına alındığı dönem üzerinde durulacaktır.

Bu çalışmanın amacı, Tiflis'in 1723'te ele geçirilmesi ve sonrasında şehirde Osmanlı idaresini kurmaya ve korumaya yönelik çalışmalarını tespit etmektir. Bu doğrultuda; Tiflis ele geçirildikten sonra Osmanlı Devleti'nin burayı elinde tutmak için ne tür askeri, idari, lojistik faaliyetlerde bulunduğu sorusuna cevap aranacaktır. Bunun için çalışma boyunca; Osmanlı Devleti'nin burada yaptığı beylerbeyi ve asker atamaları, şehirde yapılan tamiratlar, zahire ve mühimmat tayinatları, Tiflis'te kurulan vakıflar ile tahrir işlemleri ele alınıp incelenecektir.

Tiflis'in bu ikinci fetih sürecinde Osmanlı klasik fetih yöntemlerine benzer bazı temel uygulamaların hayata geçirildiğine şahit oluyoruz. Bunlar; tedrici fetih yöntemi, tahrir-tımar, istimalet, iskân ve vakıflarla şenlendirme politikalarıdır. Osmanlılar erken ve klasik dönemlerde fetih harekâtlarını bu uygulamalar eşliğinde yürütmüştür.

İnalcık'ın tespitlerine göre Osmanlı'da fetihler iki aşamada gerçekleşirdi. İlk olarak komşu devletler üzerinde bir süzeranlık kurma yoluna gidiliyordu. Daha sonra ise bu devleti ele geçirerek doğrudan kendi denetimi altına almış

¹Mustafa Aydın, "Tiflis", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.41, İstanbul, 2012, s.150-151.

oluyorlardı. Denetimi, temelde toprak ve nüfus tahriri yapılarak uygulanan tımar sistemi üzerinden yürütmüşlerdir. Tımar sistemi, bölgelerin ve toplumsal grupların Osmanlı kurumlarıyla uygun şekilde bütünleşmesini sağlıyordu. İki aşamada gerçekleşen bu tedrici yöntemi Osmanlı fetihlerinde kuruluştan beri bilinçli olarak uygulandığı görülmektedir².

İstimalet, Osmanlı fetih siyasetinin başarısında önemli bir yere sahipti. Osmanlı kroniklerinde halkı ve özellikle gayrimüslim tebaayı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma gibi anlamlarda kullanılmıştır. İstimalet uygulaması yeni fethedilen yerlerdeki halka iyi davranma onları himaye edip düşmanlar karşı can ve mal güvenliğini sağlama, dini konularda serbestlik, vergiler konusunda kolaylık gibi temel unsurları barındırmaktaydı. Uygulama Trakya ve Balkan bölgelerindeki fetihler sonrasında en dikkat çekici sonucu vermiştir. Bu bölgelerdeki feodal rejimin baskısından ve ağır yüklerden kurtulan köylüler Osmanlıları bir kurtarıcı olarak görmüşlerdi. Böylece Osmanlılar bu bölgelerde asırlarca tutunmayı başarmışlardı³.

İskân, bir kimseyi bir yere yerleştirmek, insanların toprak üzerine sürekli veya geçici olarak yerleştirerek yurt edindirmek olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde de uygulanan bu sistem ihtiyaç duyulan gerekli miktarda nitelikli insanların gerek duyulan yerlere yerleştirilmesi şeklinde olmuştur. Bu uygulamayla ülkenin her yeri mamur ve şen edilmek amaçlanmaktaydı. İskân daha verimli araziler, ulaşım yolları ve tımar sisteminin uygulanabileceği yerlerde devreye sokularak kullanılmıştı. Yeni fethedilen bölgelere düzen kurmak için kentlere ve kırsal kesime göçler yaptırılarak iskân uygulanmaktaydı. İskân, Osmanlı Devleti'nin yeni kurulduğu dönemlerde özellikle Türkmen aşiretlerinin arasında veya yerleşik hayata geçmemiş göçebe aşiretlerin yeni yerleşim yerlerine giderek serbest göçler şeklinde olmuştur⁴.

Vakıf, bir malın sahibi tarafından dini, içtimai ve hayri olarak ebediyen bağışlanmasıdır. Osmanlı Devleti bir yeri fethinden sonra devlet adamları ve zenginler buralarda vakıf müesseseleri kuruluyordu. Şehirlerdeki hizmetlerin yerine getirilmesinde en faydalı ve en uygun işler vakıflar aracılığıyla yürütülmüştür. Vakıflarda cami, okul, hastane, han, çeşmeler, imaretler vb. tesisler ve bunların bakımı gibi şehrin bütünü ilgilendiren her tür hizmet

² Halil İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, Timaş yay., İstanbul, 2015, s.67.

³ Mücteba İlgürel, İstimâlet, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., c.23, İstanbul, 2001, s.362; İsa Kalaycı-Oktay Kızılkaya, Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.9, S.18, 2012, s.364.

⁴ Gülfettin Çelik, Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası, *Divan*, 1999/1, s.70-76; Yunus Koç, İskan, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., c.EK-1, Ankara, 2020, s.649.

yapılırdı. Askeri sınıftan kimselerin vakıflar kurması Osmanlı'da siyasi iktidarın tesisinde, vakıf müesseselerinden yararlanıldığı görülmektedir. Osmanlı Devleti, halk üzerinde nüfuz sahibi olan ulema ve tarikat şeyhlerini de vakıflar aracılığıyla kendilerine bağlıyordu⁵.

Bu çalışma Tiflis'in 1723'te fetih ve sonrasında gerçekleştirilen faaliyetlerin yukarıda açıklanan Osmanlı fetih yöntemleriyle bir uyum içerisinde olduğu düşüncesiyle kaleme alındı. Bu doğrultuda çalışmada Osmanlıların Tiflis'i fethetme yöntemi, hâkimiyeti kurmak ve sürdürmek üzere gerçekleştirdiği askeri-idari faaliyetler, Osmanlı'ya Tiflis ve civarının entegrasyonunu sağlamaya yönelik, tahrir, istimalet, iskân ve vakıflaştırmaya yönelik faaliyetleri incelenmiştir.

A. Tiflis'in Fethi ve Askerî-İdarî Tasarruflar

Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce Tiflis'in içinde bulunduğu Gürcistan, Safevîler'in hâkimiyeti altındaydı⁶. 18. yüzyılda Safevîler, kendi içerisinde siyasi, ekonomik ve askeri birçok alanda zorluk yaşıyordu. Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlar ve askeri yeniliklere ayak uyduramaması gibi sebeplerden dolayı Safevîler eski enerjisini kaybetmişti⁷. Safevîler'in zayıflaması ve içinde yaşanan karışıklıklardan yararlanmak isteyen Afganlar, yaptığı saldırılar sonucunda Safevî Devleti'ni ele geçirmişti⁸. Bu durum Rusların da harekete geçerek bölgede hâkimiyet kurmaya çalışmasına neden oldu. Rusların hâkimiyet kurma çabaları da Osmanlıların bölgeye sefer düzenlemesiyle

⁵ Bahaeddin Yediyıldız, *Vakıf, TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., c.42, İstanbul, 2012, s.479-486; Mehmet Bayartan, *Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler, Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.10, 2008, s.160-170.

⁶ Nebi Gümüş, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları*, VIII. Dizi, S.13, Ankara, 2015, s.915-917.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.4/1, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s.172; Fikret Süleymanoğlu, "Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair (1723-1728)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c.4, 2017, s.201.

⁸ Afgan hâkimiyeti döneminde Kartli'de vali olan VI. Vahtang, Rusya yanlısı bir politika izleyerek Afganların yönetimine karşı olan Şah Hüseyin'in yardım talebini de reddetmiştir. Bu hareketinden dolayı 1714'te Tiflis'in idaresi görevinden alınarak yerine Elyese (Ali Kulu Han) getirildi. VI. Vahtang, 1716'da İslam'ı kabul edince tekrar görevine döndü. 1723'te Rus Çarı Petro ile anlaştığı öğrenilince tekrar görevinden alındı. Yerine Kahet valisi Muhammed Kulu Han (III. Konstantine) atanmıştı. 8 Mart 1723'te Safevi, Gürcü ve Lezgi kuvvetleriyle birlikte Afganların hâkimiyetinde olan Tiflis'i ele geçirmiştir. Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.21, İstanbul, 2009, s.30.

sonuçlanmıştır. Osmanlılar İran sınırında bulunan Tiflis, Revan, Gence ve Tebriz bölgelerini ele geçirmek için harekete geçtiler⁹.

Osmanlı Devleti Tiflis'in durumunu, Rusların bölgede ilerlemelerini ve Tiflis Hanı'nın faaliyetlerini öğrenmek için 1722 yılında bir çuhadar göndermişti. Çuhadar, Tiflis'in düşmanlar tarafından sarıldığını ayrıca Tiflis Hanı'nın, İran Şahı'nın itaatinden çıkıp, isyan ettiğini bildirmiştir. Tiflis'in ele geçirilip, barışın sağlanması için Ekim 1722 yılında Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa, yapılacak olan seferde komutanlık yapması için tayin edilmiştir¹⁰. Sefer için kışın bitmesinin beklendiği süreçte Tiflis, Safevi Şahı II. Tahmasb'ın görevlendirmesiyle Kahet Kralı Muhammed Kulu Han tarafından 8 Mart 1723'te ele geçirilmişti. VI. Vahtang daha sonra Osmanlıların yardımıyla şehri ele geçirse de bu durum kısa sürmüş ve Muhammed Kulu Han tekrar şehri ele geçirmişti¹¹. Sefer için Kars'tan yola çıkıldıktan sonra Derviş Mehmed Ağa, Muhammed Kulu Han ile görüşerek Osmanlı Devleti'ne itaat etmesi için ikna etmiştir. 23-24 Haziran 1723'te Tiflis kalesi savaşılmadan ele geçirildi. Tiflis üstatları da Erzurum Valisi serdar-ı ekrem Vezir İbrahim Paşa, Tiflis'e vardığında itaati kabul ettiklerini bildirdiler¹².

Tiflis Kalesi alındıktan ve Kartli'nin tamamen ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti, 1723 yılında Tiflis ve Kahet eyaletlerini kurmuştur. Tiflis, Safevilerin hâkimiyeti altındayken bazı zamanlarda yönetime Müslüman olan Gürcüler getiriliyordu. Bu uygulama Osmanlılar zamanında da devam ettirilerek, İslam'ı kabul eden eski Tiflis Hanı VI. Vahtang'ın oğlu Şehnuvaz İbrahim Paşa'ya ocaklık olarak yıllık 40.000 gurusu maktu' vergi şartıyla tevcih edilmişti¹³. Eyalet yeni fethedilmiş olduğundan kendisinden emniyetin ve huzurun sağlanması istenmiştir¹⁴. Ayrıca Karahisar-ı Şarki sancağı mutasarrıfı Ömer'e, Gori Kalesi muhafazalığı tevcih edilmiştir¹⁵. Tiflis'e bağlı yerlerin yönetimi ise yerli feodallere bırakılmıştı. Vahuşt Abaşidze, Givi

⁹ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s.105-113; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s.173-174; Ensar Köse, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi-1724 İstanbul Antlaşması*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017, s.77-111; Elvin Valiyev-Doğan Yörük, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735)", *SUTAD*, Güz 2013;(40), s.18-19; Mehmet Hüseyin Uray, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, Doktora Tezi, Erzurum, 2004, s.11-12.

¹⁰ BOA, MD. 130, s.458, h.1325.

¹¹ İlker Külbilge, *18. Yüzyılın Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2010, s.106-107.

¹² BOA, MD. 131, s.209, h.560; Külbilge, *18. Yüzyılın Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s.113; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.31.

¹³ Gümüüş, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", s.918; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.37-39.

¹⁴ BOA, MD. 131, s.216, 220, h.578, 597.

¹⁵ BOA, MD. 131, s.220, h.597.

Amilahvari, Luarsab Tarhanişvili ve Erasti Kaplanişvili gibi Gürcü tavadlarına (soylularına) din değiştirmeleri konusunda baskı yapmayarak toprakları zeamet olarak kendilerine verilmiştir. İslamiyet'i kabul etmiş olan Prens İese ve oğulları Abdullah, Halil, Ali, Ahmed, Hüseyin beylerin kendi arazi ve mülkleri de zeamet olarak kendilerine verilmiştir. Bu bölgedeki topraklar, toprak sahibinin adıyla anılmaktaydı¹⁶. Burada yapılan uygulamalar dikkat edilirse erken ve klasik dönem Osmanlı fetihlerinde izlenen yöntemlerle doğrudan uyum içerisindedir.

Şehnuvaz İbrahim Paşa'nın Tiflis'e tayininden sonra ilk iş olarak kale muhafazasında askere ihtiyaç duyulmuştu. Kalenin asker ihtiyacını karşılamak üzere Bağdadcık Kalesindeki 33. cemaatin, Hotin Kalesindeki 38. cemaatin ve Erzurum Valisi serdar-ı ekrem Vezir İbrahim Paşa'nın maiyetindeki 79. cemaatin ortası Tiflis Kalesi'ne tayin olmuştu¹⁷. Ayrıca Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa'nın maiyetinde olup da Tiflis'e kale muhafazası için gönderilen, bütün dergâh-ı muallâ yeniçerileri ortaları ve serdengeçti ağalarının üzerine ocaktan Turnacı başı Abdullah zabıta olarak tayin edilmiştir¹⁸. Tiflis'te bulunan Gori¹⁹ Kalesi'nin muhafazasına da dergâhı âli yeniçerileri ortalarından birkaç orta tayin olunması gerekli görülmüştür. Bundan dolayı Hotin Kalesi'nde olan ortalarından 20. cemaatin ve Erzurum Valisi serdar-ı ekrem Vezir İbrahim Paşa'nın maiyetinde olan dergâhı âli yeniçeri ortalarından 78. cemaatin ortası muhafazaya tayin olmuştur²⁰.

Şehnuvaz İbrahim Paşa'nın görevi uzun süre devam etmemiştir. Bab-ı Ali, Tiflis Kalesi muhafazasında eski kraliyet ailesinden birinin bulunmasının uygun olmadığını düşündüğü için Şehnuvaz İbrahim Paşa muhafızlık görevinden alındı. Yerine Ağustos 1723 Ağustos'unun sonlarında beylerbeyi olarak Diyarbakır Valisi Vezir Ahmed Paşa tayin oldu. Vezirle birlikte Diyarbakır eyaleti askeri, sancaklarının alay beyleri, tımar ve zeamet sahipleri,

¹⁶ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 557; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, s.557; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s. 32.

¹⁷ BOA, MD. 131, s.188, 189, 197, 204, h.499, 500, 515, 546.

¹⁸ BOA, MD. 131, s.210, h.563.

¹⁹ Tiflis de yer alan, önemli ve stratejik bir konumda olan Gori kalesi çoğunlukla güç kaybeden ve Tiflis'ten ayrılıp toparlanmak isteyen Gürcü krallar tarafından kullanılırdı. Tiflis, Osmanlıların eline geçtiğinde VI. Vahtang'da bu kaleye gelmişti. Tiflis'te serdar-ı ekrem olan Vezir İbrahim Paşa, Revan tarafına sefere hareket ettiğinde VI. Vahtang'ın oğlu Şehnuvaz İbrahim gelip itaat etmiştir. Gori kalesinde bulunan babası VI. Vahtang'ı İran askerlerinin yerine Osmanlı ordusu tarafından alınması için serdar tarafından bir ordu gönderilmişti. Bu şekilde kale muhafızları kapıları açmış ve Gori kalesi Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Gümüş, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", s.919.

²⁰ BOA, MD. 131, s.189, 205, h.503, 549.

hükümet ve sancaklarının mutasarrıfları muhafazaya gönderilmişti²¹. Ayrıca Diyarbakır Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya Tiflis muhafazasında yardım etmesi için Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa tayin edildi. Beraberinde Erzurum eyaletinin hükümet ve sancaklarının mutasarrıfları, alay beyleri, tımar ve zeamet sahipleri de gönderildi²². Dergâh-ı muallâ cebecileri çorbacılarından 18. cemaat de Tiflis Kalesi muhafazasına tayin olmuştur. Kale muhafazası için bundan önce gönderilen 400 neferden 150'si öncelikle Van muhafızı Vezir Abdullah Paşa'nın maiyetine tayin oldu²³. Ayrıca Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa, Kars ve Tiflis canibine gönderildiğinde dergâhı âli yeniçerileri ortaları ve serdengeçti bayrakları altına yeni gönderilen askerlerin arasında firar edenlerin ve kalanların miktarı belli olmadığı bildirilmişti. Kalan askerinin miktarının bilinmesi için tahrir yapılması istendi. Ayrıca serdengeçti ağalarının yerlerine teslim olması için ocaktan orta çavuş Osman gönderilerek, Turnacı başı Abdullah ile birlikte hareket etmesi istendi²⁴.

Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa, Tiflis eyaletinin fethinden sonra Revan üzerine sefere tayin olmuştu. Ancak Vezir İbrahim Paşa'nın açgözlü davranışları ve Şirvan Hanı Davud Han'a yardım etmesi istenmesine rağmen harekete geçmemesinden dolayı Bakü'nün Rusların eline geçmesine neden olması gibi davranışlarından dolayı seraskerlik vazifesinden azledildi. Diyarbakır Mutasarrıfı olup Tiflis Kalesi muhafazasında olan Vezir Ahmed Paşa, kapı halkıyla birlikte Eylül 1723'te Revan üzerine sefere tayin edildi²⁵. Hazırlıklarını tamamlayan Diyarbakır Valisi Vezir Ahmed Paşa, Mayıs 1724'te 60.000 asker ve 26 toptan oluşan orduyla birlikte Tiflis'ten Revan üzerine harekete geçmiştir²⁶.

Vezir Ahmed Paşa, Revan üzerine seraskerliğe tayin edildiğinden dolayı Tiflis muhafızlığı Ekim 1723'te Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa'ya verildi. Vezir Ahmed Paşa beraberinde getirdiği eyalet askerleri de kendisiyle birlikte gönderilmiştir. Bu durumu Tiflis'e tayin olan diğer beylerbeyilerde de görmekteyiz. Görevden alındıktan sonra beylerbeyi giderken askerleri de beraberinde geri gittiği için her yeni gelen beylerbeyiyle birlikte yeni asker tayini yapılıyordu. Bu sebeple belgelerde sürekli olarak asker sirkülasyonu yaşandığı görülmektedir. Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa da kendi eyaletinde bulunan sancaklarının mutasarrıfları, alay beyleri, tımar ve zeamet sahipleriyle

²¹ BOA, MD. 131, s.211, 216, 217, 218, 219, 220, 261, h.565, 578, 579, 582, 587, 597, 690; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, s.197.

²² BOA, MD. 131, s.262, 263, h.698, 699, 700.

²³ BOA, MD. 131, s.236, h.632.

²⁴ BOA, MD. 131, s.229, h.614.

²⁵ BOA, MD. 131, s.259, h.688; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.824-825.

²⁶ Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829(Tarih-Toplum-Ekonomi)*, s.201.

birlikte Tiflis'e gönderilmiştir. Tiflis muhafazası için İshak Paşa'nın yanına bir eyalet askeri daha tayin olunması gerekli görülüp Erzurum eyaletindeki hükümet ve sancakların mutasarrıfları, eyalet askerleri bu göreve gönderilmiştir²⁷. Vezir İshak Paşa'dan, daha sonrasında Revan seraskeri Vezir Ahmed Paşa'yı yanına alıp Tiflis Kalesi muhafazası ve nizam verilmesi gibi işlerde birlikte hareket edilmesi istenmiştir²⁸. Tiflis Kalesi muhafazasına yardımcı olunması için daha sonra da beylerbeyi tayin edildiği görülmektedir.

Kasım 1723'te Tiflis Kalesi muhafazasına Erzurum Valisi Vezir Mustafa Paşa gönderildi. Erzurum Valisi Vezir Mustafa Paşa'nın kapı halkı, Erzurum eyaleti tımar ve zeamet sahipleri, Bayezid'in hükümet ve sancakların mutasarrıfları da Tiflis Kalesi muhafazasına memur olmuşlardı. Tiflis Kalesi'ne varıldığında Çıldır Valisi Vezir İshak Paşa ile gerek muhafazada gerek de ihtiyaç olan diğer işlerde birlikte hareket edilmesi istendi²⁹. Erzurum Valisi Vezir Mustafa Paşa buradaki görevinden sonra Gence seraskerliğine, Ağustos 1727'de ise Şemahi'ye gönderildi³⁰.

Beylerbeyiyle gelen askerler azledilince gittiklerinden dolayı Tiflis Kalesi'ne çeşitli bölgelerden muhafızlık görevi için asker tayini yapılmaya devam ettirilmişti. Tokat, Amasya, Malatya, Kastamonu, Tosya, Sivas, Harput kadılarından ve dergâh-ı muallâ yeniçerileri ocağındaki orta çavuş Osman'dan daha önce gönderilen 43 adet dergâh-ı âli yeniçerileri bayrağına ek olarak 7 bayrak daha gönderilmiştir³¹.

Tiflis Kalesi'nin hududu geniş olduğundan korunması için hayli askere ihtiyaç vardı. Bu amaçla Erzurum Kalesi muhafazasında olan dergâh-ı âli yeniçerilerinin mütekaidleri, kayıtlıları ve yamakları görevlendirildi³². Ayrıca Tiflis Kalesi'nde olan Şahtahtı tabyasının muhafazasına yerli askerle birlikte dergâh-ı âli yeniçerileri ortalarından asker tayini yapılmıştır³³.

Tiflis Kalesi muhafazasında olan Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa, kapı halkı ve Ahışa askeriyle birlikte Kahet ve Topkaraağaç kalelerini ele geçirip muhafazasının sağlanması için tayin edildi. Ocak 1724'te Tiflis'e verilen yurtluk-ocaklık statüsü, Şehnuvaz İbrahim Paşa'nın Tiflis'ten ayrılarak Elbruz Dağlarına kaçması ve tehlike oluşturması nedeniyle geri alındı, eski Halep

²⁷ BOA, MD. 131, s.266, h.714.

²⁸ BOA, MD. 131, s.266, h.712, 713, 715.

²⁹ BOA, MD. 131, s.301, 302, h.816, 817, 818.

³⁰ Uzunçarşılı, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri", s.834.

³¹ BOA, MD. 131, s.316, 864.

³² BOA, MD. 131, s.347, h.997.

³³ BOA, MD. 131, s.357, h.1058.

Valisi Receb Paşa'da düzeni sağlanması için Tiflis'in muhafazasına atandı³⁴.

Daha önce beylerbeyiyle gönderilen askerler gittiği için Temmuz 1724'te Tiflis Kalesi muhafazasına 6 oda yeniçeri, 4 oda cebeci, 2 oda topçu ile 2540 nefer ve Erzurum'dan 120'şer neferden 10 bayrak serdengeçti gönderilmiştir. Ayrıca Tiflis canibinde gönüllü bulunup kaçan askerlerin yerine Vezir Receb Paşa'nın talebiyle Sivas eyaleti askerleri tayin olmuştur. Kapı halkıyla birlikte serdengeçti askerleri 2700 nefer olduğu görülüp, 495 nefer yemin ve yesara 215 nefer eklenerek toplamda 3410 nefer gönderilmiştir. Sivas eyaletin de 1308 nefer kaydolup Çıldır eyaleti halkı beylerbeyi, ümera ve eyalet askeriyle deftere 2267 nefer yazılmıştır. Tamamı 5677 nefer olmuştur. Tiflis muhafazası için açılmış olan 10 bayrak dahi 1200 nefer olup vezirin ve piyade beyinin adamlarıyla birlikte hepsi 7877 nefer olmuştur³⁵. Ayrıca Tiflis Kalesi muhafazası için Diyarbakır Valisi olup Revan seraskeri olan Vezir Ahmed Paşa 50 adet ve orta çavuş 10 adet serdengeçti askerleriyle varıp Tiflis muhafızı Vezir Receb Paşa'yla birlikte muhafazaya davranması istenmiştir. Vezir Ahmed Paşa, 14 bayrak asker serdengeçtiyle kaleye davranıp muhafazaya istihdam edilmiştir³⁶. Çıldır eyaletindeki kadılara, mütesellimlere, kethüda yerlerine, yeniçeri serdarlarına ve ayan-ı vilayet iş erlerine yazılarak yakındaki Tiflis Kalesi'nin etrafında, devlete düşman yerlerden saldırı olma ihtimali bulunduğu bildirilmişti. Bu sebeple Tiflis muhafızı Vezir Receb Paşa tarafından haber vardığında kazalarda bulunan dirlikli ve dirliksiz askerlerden harbe hazır durumda olanların bir an önce varmaları için yeniçeriler ve sipah ocakları tarafından mübaşir tayin edildi³⁷. Ayrıca Rumeli tarafından gönderilen Dukakin sancağı mutasarrıfı Kurd Mehmed Paşa ve İlbasan sancağı mutasarrıfı Zeynel Mehmed Paşa kapı halkı, 507 piyade askeri ve 1000 nefer zabitiyle Gori, Revan ve Tiflis kalelerinin muhafazalarına tayin olunmuş ve mühimmatında gerektiği gibi her taraftan takviye edilip, nizamın sağlanması için çalışmalar yapılmıştır³⁸. 18 Eylül 1724'te Mehmed Behram Paşa'ya da kısa bir süre Tiflis muhafazalığı görevi verilmiştir³⁹.

14 Haziran 1725'te Tiflis eyaletine mutasarrıf Vezir Receb Paşa'ya, Revan Kalesi'nin muhafazası şartıyla, Diyarbakır ve Revan eyaletleri verilmiştir⁴⁰.

³⁴ BOA, MD. 131, s.440, h.1348; MD. 132, s.11, h.50; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, s. 198; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.37-39; Gümüş, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", s.921.

³⁵ BOA, MD. 132, s.11, h.50.

³⁶ BOA, MD. 132, s.18, h.71.

³⁷ BOA, MD. 132, s.115, 116, h.403, 404.

³⁸ BOA, MD. 132, s.114, h.397.

³⁹ Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.37-39.

⁴⁰ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s.164-280

Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa, Tiflis'te kışlayıp muhafazada görev alması istenmişti. Daha sonrasında ise Tiflis muhafızı Vezir Receb Paşa'nın gerek muhafazada gerekse lazım olan devlet harcamasında zorlandığı görülerek Vezir İshak Paşa memur olmuştur. Alay beyleri, sancaklarda dâhil tımar ve zeamet sahipleri, beylerbeyiyle birlikte muhafazaya gönderildi⁴¹. Tiflis muhafazasında bulunan Sivas ve Çıldır eyaletlerinin askeri, Gence fethine değin Gence ve Şirvan taraflarına memur edilen Erzurum valisi serasker Vezir Mustafa Paşa'nın maiyetinde bulunmaları için görevlendirilmişlerdi. Ancak ihtiyaç üzerine Sivas ve Çıldır eyaletlerinin askeri, Gence tarafındaki görevlerinden affedilerek Tiflis muhafazasına tayin oldular. Daha önce olduğu gibi Tiflis muhafazası görevinde bulunmaya devam etmeleri istendi⁴². İshak Paşa, 13 Aralık 1727'de tekrar Tiflis Kalesi muhafızlığına tayin edilmiştir⁴³. İncelenen belgelerde ve kaynak eserlerde Tiflis ve Çıldır Valisi Vezir İshak Paşa'nın bu dönemden sonra birkaç kez daha tayin edildiği ancak ne sebeple tekrar tayin edildiği veya neden azledildiği konularından bahsedilmemektedir.

Gori Kalesi ve Gürcistan arasında bulunan Ademeli'nin muhafazası Tiflis valileri tarafında yapılıp, memleketin nizamı da ocak beyleri tarafından yapıyordu. Tiflis'te bulunan Ağcakal'a'da olan İsmail Paşa'nın kapı halkının ise muhafazaya gücü yeterli değildi. Bu yüzden Köprü muhafazasında olan Hasan Paşa bütün kapı halkıyla Ağcakal'a muhafazasına gönderildi⁴⁴.

Tiflis'te bulunan Topkaraağaç Kalesi muhafazasında savunma önemli olduğundan Kazak sancağı mutasarrıfı Ali tayin edilmiştir. Ayrıca Tiflis Kalesi'nin yemin ve yesar ağaları da Topkaraağaç muhafazasına gönderildi. Tiflis muhafazalığı, eskiden olduğu gibi Sultan III. Ahmed tarafından sürekli ocaklık olarak Vezir İshak Paşa'ya tevcih oldu. 9 Nisan 1729'da tekrar kapı halkıyla kale muhafazasına gönderilmişti⁴⁵. 1730'da Tiflis Kalesi muhafazasına önceleri nöbetleşme yoluyla verilen nizam bu sene terk edilmişti. Çıldır eyaletinde olan 100 nefer zuama kendilerinden başka ikişer nefer hizmetkârlarıyla ve 787 nefer tımar erbabı yerlerinden çıkarılıp, alay beyleriyle birlikte Tiflis Kalesi'ne varıp muhafazasına davranmaları ve Vezir İshak Paşa'nın emri altına girmeleri istendi⁴⁶. Haziran 1732'de Şahin Mehmed Paşa,

⁴¹ BOA, MD. 132, s.115, h.399, 400, 401; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.38-39.

⁴² BOA, MD. 132, s.354, h.1309.

⁴³ Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, s.151; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.39.

⁴⁴ BOA, MD. 132, s.354, h.1311.

⁴⁵ BOA, MD. 134, s.245, h.836, 837, 838; Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, s.151; Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.39.

⁴⁶ BOA, MD. 137, s.19, h.38.

Tiflis muhafazalığına tayin edildi. Ancak görevi kısa sürdü ve Vezir İshak Paşa yeniden ve son Tiflis beylerbeyi olarak tayin edildi⁴⁷.

1. Mühimmat Sevki ve Zahire Tedariki

Askerin en temel ihtiyaçlarından olan arpa, un ve buğdayın tedariki büyük önem arz etmekteydi. Tiflis'in fethinden sonra kaleye asker tayini yapılmaya başlanacağı için zahire ihtiyacı doğacaktı. Bu yüzden fetihten hemen sonra gerekli zahirenin tedarik edilmesi için çalışmalara başlandı⁴⁸. Tiflis ve Gori kaleleri muhafazasında bulunan kapı kullarına ve muhafazaya gelecek olan askere lazım gelen zahirelerin defterdar vekili Halil tarafından tedariki ve satın alımının yapılıp, dağıtılması için emir gönderildi. Ayrıca zahire ihtiyacını karşılamak için Tiflis Kalesi'nin çevresinde bulunan yerlerden arpa satın alınması istenmiştir. Bu amaçla akçe gönderilerek ilk olarak Kars tarafından arpa alımı yapılmıştır. Kaleye gelecek olan arpaların saklanması ve işlenip kullanılabilmesi için ambar, değirmen ve fırın yapılması da istendi. Ambar, değirmen ve iki adet fırının masraflarının karşılanması için hazineden 10.000 kuruş gönderilmiştir⁴⁹.

1724'te Tiflis'te bulunan ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için 30.000 kuruş gönderilmişti⁵⁰. Tiflis muhafazasında olan dergâh-ı muallâ yeniçerileri ve yerli neferat için bir senelik zahire de Çıldır eyaletinden tedarik edilmiştir. Tiflis'e birer, ikişer ve üçer merhale yerlerinden 20-30.000 kile arpa ve un satın alınması için akçe gönderildi. Satın alınan zahirelerde Tiflis ambarına nakledilmişti⁵¹. Bu dönemde Vezir Receb Paşa'ya Tiflis muhafızlığının yanında Trabzon eyaleti tevcih edilmişti. Vezir Receb Paşa, Trabzon eyaletindeki kadılardan ve ayan vilayetinden Tiflis'te bulunan askerlerin masraflarını karşılayabilmek için imdad-ı seferiye olarak 80 kese akçe de toplanılmıştır⁵².

Tiflis, Revan ve Tebriz canibi üzerine memur olan askerlere lazım olan top, humbara havanları, barut, yuvarlak ve humbara daneleri gibi cephaneye ve tophane mühimmatları Aralık 1724'te âsitâne-i saadetten gönderilmiştir. Tamamı Trabzon iskelesine nakledilip, iskeleden sonra karadan Tiflis'e götürülmüştür. Ayrıca Karadeniz ve Tuna caniplerinde olan bazı iskelelerden dahi zahireler gönderilmekle gereken yerlere nakledilmesi için Boşnak Mustafa ambar emini tayin edilmiştir⁵³.

⁴⁷ Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.37-39.

⁴⁸ BOA, MD. 131, s.262, h.695.

⁴⁹ BOA, AE. SAMD. III. 141/13647.

⁵⁰ BOA, C. AS. 784/33194.

⁵¹ BOA, MD. 132, s.10, h.48.

⁵² BOA, MD. 132, s.31, h.113.

⁵³ BOA, MD. 132, s.175, h.642.

Tablo 1. 20 Mart 1726'ya gelinceye dek Tiflis ve Çıldır eyaletinden bir sene önce ferman olup nakil ve teslim edilen zahireler ve miktarları

Zahire Türü	Miktar (Kile)
Un	5.479
Buğday	16.596
Arpa	65.104

Tablo 1'de belirtilen zahirelerin dışında daha önce nereden satın alındığı belirtilmeyen bir yerden alınan ve aşağıdaki Tablo 2'de miktarları belirtilen zahire bulunmaktaydı.

Tablo 2. Zahire ve Miktarları

Zahire Türü	Miktar (Kile)
Un	13.521
Buğday	8.404
Arpa	48.896

Tablo 2'de belirtilen miktardaki zahirelerle birlikte başka bir eyaletten satın alınıp, gönderilmek için hazırlanan 180.000 kile un, buğday ve arpada birleştirilerek Tiflis tarafında bulunan askerlere gönderilmiştir. Tiflis muhafazasında olan askere tedarik sağlandıktan sonra Gence askerinin zahiresi de eyaletten karşılanmıştı. Malların tedariki ve ihracı için nakliye ücretini de Tiflis defterdarı ödemiştir⁵⁴. 1728'de Tiflis muhafazasında olan yeniçerilerin mevacibleri, zahireleri ve elbise paraları da Diyarbakır eyaletinden göndermiştir⁵⁵.

Tiflis, Halabar? ve Gori kaleleri muhafazasında olan yerli neferatın mevaciblerinin gönderebilmek için neferatın mevcutta ne kadar olduğu ne tarihte verilmesi gerektiği deftere yazılması istendi. Buna göre gereken mevacib⁵⁶ kaç akçe ise tarihleriyle hesaplanıp, hazineden karşılandı. Tiflis defterdarı tarafından deftere 1724'teki nefer sayısının 730 olduğu yazıldı. 1725 senesinde de askerin mevacib miktarının 20.340 buçuk kuruş ettiği hesaplanarak para hazineden Tiflis Defterdarına gönderilmiştir. Para ulaştığında askerlerin 1724'teki üç kıta? mevaciblerinin yazılı olduğu defter suretine göre dağıtımı yapılmıştı. Tiflis ve Gori kalelerindeki dergâh-ı âli

⁵⁴ BOA, MD. 133, s.195, h.686.

⁵⁵ BOA, C. AS. 541/22645.

⁵⁶ Osmanlı'da memur ve askerlere üç ayda bir verilen maaştır. Bu maaşlar günlük (yevmiye) olarak hesaplanıp topluca dağıtırdı. Erhan Afyoncu, "Mevâcib", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.29, Ankara, 2004, s.418-419.

yeniçerileri odalı ve serdengeçti askerlerine mevacibleri de gönderilmiştir. Lakin askerlerin bir kısmı firar ettiği için mevcut bulunan askerlerin mevaciblerinin dağıtılması, kalan akçeninse defterdar vekiline iletilmesi istenmiştir⁵⁷.

2. Kale Tamirâtı

Tiflis Kalesi genel olarak şehrin temel yapısını oluşturmaktaydı. Diğer kaleler gibi tek bir yapıdan değil iki ayrı yapıdan oluşuyordu. Bu iki kale yapısından biri şehirde bulunan Kür nehrinin güneybatısında yer alan tepenin üzerindeki Büyük Kale, diğeri de yine Kür nehrinin kuzey doğusundaki tepede yapılan Küçük Kale'dir. İki kale önceleri iç kale olarak yapıp surlarla çevrelenmişti. Daha sonrasında etrafına yerleşim yerleri inşa edilmiştir. Böylece yerleşim yerlerinin etrafındaki surlarla savunma ihtiyacı karşılanmıştır⁵⁸.

Fetihten hemen sonra Tiflis Kalesi'nde ve etrafındaki binalarda oluşmuş olan hasarların tamir işine girilmiştir. Ayrıca içerideki birliği güçlendirmek ve oluşabilecek çatışmaları önleyebilmek için Demircihasanlı, Kazak, Baydar, Baratlî gibi nahiyelerde bulunan aşiretlerin bazıları getirilerek Tiflis Kalesi yakınında bulunan yerlere yerleştirilmiştir⁵⁹. Kalenin tamiri için 1724 yılında Mimar İbrahim Efendi görevlendirilmiştir. Tiflis Kalesinin tamirâtı işi önceleri Defterdar Seyyid Mahmud Efendi denetiminde yapılırken, daha sonra Defterdar Lam'i Halil Efendi bu işi devralmıştır. Kalede bulunan vali konağı, kışla, karakollar, sarnıç ve çeşme tamirinin yanında bazı kiliselerinde camiye dönüştürülmesi için işlemlere başlanmıştır. Yapılan inşaat ve tamiratların bütün masrafları Bursa ve Kütahya'da alınan cizyelerle ödenmiştir⁶⁰.

Tablo 3. 1724'te Tiflis Kalesi tamir ve onarımı için getirilen Marangoz ve Duvarcı amelesi neferleri⁶¹

	Marangoz	Duvarcı
Tokat (Ulu)	35	-
Amasya	20	25

Tiflis Kalesi'nde Defterdar Vekili olan Lam'i Halil, Tiflis ve Çıldır kalelerinin etrafında harap olup onarıma muhtaç olan yerlerde tamirat yaptırılmak üzere bina emini olarak tayin edilmiştir. Tamirat için gerekli olursa takviye alabileceği söylenerek, kale tamirâtı için gerekli olan masrafların parası

⁵⁷ BOA, C. AS. 124/5555; MD. 132, s.101, h.356.

⁵⁸ Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)", s.40.

⁵⁹ BOA, MD. 131, s.281, h.762, 763.

⁶⁰ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.215; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih Toplum, Ekonomi)*, s.554.

⁶¹ BOA, C. AS. 399/16489.

da miriden gönderilmişti⁶². Tiflis Kalesi'yle birlikte karşısında bulunan Halabar? Kalesi ve Şahbaktı Kulesi yakınlarındaki yerlerde Mimar Sinan Ağa tarafından tamirati yapıldı⁶³. Ayrıca Kür Nehri üzerindeki köprü ile Topkaraağaç Kalesi'nin tamirati da tamamlanmıştı. Tamirat işlerinin tamamı için 5000 guruş harcanmıştır⁶⁴.

Mayıs 1724'te Âsitâne-i Saadetten Tiflis Kalesi'ndeki tamir ve onarımına Mehmed tayin olmuştu. Defterdar tarafından Mehmed'e görevi bitene kadar ekmek, et ve arpa temin edilmiştir⁶⁵. Bu dönemde de Tiflis Kalesi dışında ihtiyaç olan yerlerde tamirat işleri yapılmaya devam edilerek güçlendirme çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan Şahtahtı Hisarı'nda olan yeniçeri kışlağı ve etrafta olan bir yalının inşaatı yapılmış, ayrıca bölgede bulunan havuzun sıvası, yapılacak iç katı ve Ribat Hisarı tamiri de görevlendirilen mimar tarafından yapılmıştır⁶⁶.

1726'da tekrar Tiflis Kalesi'nde bazı tamiratların yapılması gerekli görülüp kalenin durumu Dersaadete bildirilmiştir. Gelen cevaba göre defterdar, kalenin tamirini yaptırmış ve vezir gelince kendisine muhafaza konusunda gerekli bilgilendirmeyi yapmıştır⁶⁷.

1731'de Tiflis Kalesinin bazı yerlerinin tamire muhtaç olduğu görülmüştür. Bu yerlerin düzenli tamir ve onarımın yaptırılması mühim ve gerekliydi. Bundan dolayı Vezir İshak Paşa gerekli incelemeleri yaptırıp buna göre kalede tamir ve onarım işlerine girişmek için işlemlere başlamıştır. Ancak kış mevsimi yaklaşırken geniş bir tamir işinin yapılma imkânı olmayacağından sadece çok gerekli olanların yaptırılmasına karar verildi. Bunun için Tiflis defterdarına miriden akçe gönderilerek çabucak amele tedarik ettirilip lazım olan tamir işlemi yapılmıştır⁶⁸.

3. Kaleye Giden Yolun ve Nehrin Temizlenmesi

Tiflis'e gerekli olan zahire ve mühimmat naklinin Faş Kalesi üstünden gerçekleştirmesi planlanmıştı. Buna göre zahire ve mühimmat gemilerle Faş Kalesi'ne gönderilecek, oradan da arabalarla Tiflis'e nakledilecekti. Bu sebepten Faş'tan Tiflis'e varıncaya kadar olan yolların genişletilip, temizlenmesi istenmişti⁶⁹. Ayrıca Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kafkasya'da ilerleme ihtimaline karşı tedbirler almaya başlamıştı. Bu amaçla 1726'da Faş muhafızı Vezir Mirza

⁶² BOA, AE. SAMD. III. 188/18196; MD. 131, s.281, h.762, 763

⁶³ BOA, C. AS. 1204/53949.

⁶⁴ Serdar Genç, *Lale Devrinde Savaş*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s.201.

⁶⁵ BOA, AE. SAMD. III. 91/9039.

⁶⁶ BOA, MD. 132, s.13, h.55.

⁶⁷ BOA, C. AS. 583/24550.

⁶⁸ BOA, MD. 136, s.239, h.1041.

⁶⁹ BOA, MD. 134, s.380, h.1301.

Paşa, Faş Kalesi'nin tamirine⁷⁰ ve Tiflis'e gidecek yolun temizlenmesine görevlendirildi⁷¹. Ayrıca arşiv belgelerinde ismi belirtilmeyip Faş tarafından Tiflis'e doğru akan bir nehrin temizlenmesi için gerekli işlemlere de başlanmıştır⁷². Yol temizliği ve genişletme işlemlerine 1727 ve 1728 yıllarında da devam edilmiştir. Mühimmat ve zahire nakli için Tiflis tarafına giden yolun temizlenip, genişletilmesi ve kalenin tamirinin çabucak tamamlanması için Gönve sancağında olup Faş Kalesi muhafazasında olan Ali'ye gereken mühimmat, amele ve rençper tedariki yapılmıştır⁷³.

B. İstimalet

Gürcü kaynaklarında Tiflis'in Osmanlı hâkimiyeti altında bulunduğu 1723 ve 1735 yılları arasındaki dönemi anlatmak için "Osmanloba" tabiri kullanılmıştır. Bu dönemde Tiflis'in bulunduğu bölgede nüfus, Türk ve Gürcü etnik gruplarından oluşmakta olup Gürcülerin büyük çoğunluğu gayrimüslimdi. Bu gayrimüslim halkın çoğu Ortodoks Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. 18. yüzyılın başında Tiflis şehrinin içerisinde 3 cami, 5 Ortodoks kilisesi, 7 Gregoryen kilisesi ve 1 tane de manastır bulunmaktaydı. 5 Ortodoks kilisesinin, dördü şehrin içinde iken biri şehrin dışındaki mahallede bulunmaktaydı. Safevi hâkimiyeti döneminde Şah'ın atadığı bir Gürcü patriği ve bir Ermeni metropolü Tiflis'in en büyük dini lideri konumundaydı. Bundan başka Fransisken Kilise bulunmakta olup bu da küçük bir yapıdan oluşmaktaydı. Doğu da bulunan kiliselerin üstünde haç bulunmazdı. Bunun yerine haç kiliselerin çan kulesinin üstüne yerleştirilirdi. Tiflis'in Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönemde yapılan tahrir işleminde etnik ve dini ayırım yapılmadığı için nüfusun arasında Gürcü, Ermeni ve Yahudilerin sayısı net olarak bilinmemektedir⁷⁴.

⁷⁰ Faş Kalesinin tamiri bulunduğu konum itibarıyla Osmanlı Devleti için büyük önem arz etmekteydi. Faş Kalesi, Karadeniz'den gemilerle gelen gıda ve mühimmat malzemelerinin Rioni ve Kür nehirleri yoluyla Tiflis ve Güney Kafkasya bölgesine ulaştırılmaktaydı. Faş kalesinin tamiri önemli olduğu için Dadyan meliki Bejan ve Abaza meliki Rostom'un yardımı gelmesi istenmişti. Ayrıca Guria beyi Giorgi'den de yardım etmesi istenmişti. Tamirat sonrası muhafaza için tedbirlerinde alınması istenmişti. Bu amaçla Gönve ve Üsküp sancakbeyi İbrahim Paşa tayin olmuştu. Gümüş, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", s.941-942; BOA, MD. 133, s.184, 216, 229, h.652, 737, 782.

⁷¹ BOA, MD. 133, s.184, h.652; Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Askerî Yaptırımları", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, S.3, 2004, s.17.

⁷² BOA, MD. 133, s.305, h.1023, 1024.

⁷³ BOA, MD. 134, s.144, 311, h.500, 1103.

⁷⁴ Bilgili, Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl), s.43-46; Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, s.557; Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, c.2/2, Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2008, s.368.

Osmanlı Devleti Tiflis'i ele geçirdikten sonra bölgede bulunan gayrimüslim halkın Osmanlı yönetimine alışması amaçlanarak, bu dönemde feodaller ve din adamlarına özel ayrıcalıklar verilmiştir. Bu bölgeden göçen halkın geri getirilmesi ve güvenliklerinin sağlanarak dini inançlarını serbestçe yaşamaları konusunda tedbirler alınarak Osmanlı Devleti'nin kuruluştan itibaren uyguladığı istimalet anlayışını Tiflis'te de barışçıl bir yolla uyguladığı görülmüştür. Bu amaçla III. Ahmed, hak ve imtiyazların garantilendiğini bildiren bir belgeyi Gürcü Ortodoks Kilisesi Katolikosu Doment'i'ne ⁷⁵ göndermiştir. Osmanlıların ortaya koyduğu hoşgörü ve dini imtiyazlar, Osmanlılara yönelik olan bakış açısını olumlu bir şekle büründürmeye yetmemiş görünüyor. Öyle ki Gürcü tarihçilere göre hoşgörüden ziyade Osmanlıların Gürcü din adamlarını sıkıştırdıkları için inançlarını korumak amacıyla Rusya'nın yanında yer almışlardır. Ayrıca Gürcü Kilisesi Katolikosu'nun, Rus Çarı I. Petro'ya başvuruda bulunarak yardım istedikleri aktarılmaktadır. Kartli bölgesindeki Arkie piskopos Kristepor, Mitropolit Pavel Tbileli ve Episkoposlar: Nikoloz Mroveli, Mangleli Arseni vb. gibi bazı din adamlarının ve Tiflis dışında bulunan VI. Vahtang ve Tiflis Beylerbeyliği de yapmış olan oğlu Şehnuvaz İbrahim'in de Rusya'ya sığınmış olması bu durumu destekleyen veriler olarak Gürcü tarihçilerce kullanılmaktadır⁷⁶.

Ancak Osmanlıların istimalet çerçevesinde hareket ettiğini reddetmek pek mümkün görünmüyor. Vezir İshak Paşa'nın Tiflis muhafazası ve imarı için gerçekleştirdiği faaliyetlerde bunu görebiliyoruz. Tiflis muhafızlığı döneminde bölgede yaşanan istikrarsızlıklar sebebiyle şehri terk eden halkı geri getirerek şehri ve ticareti canlandırmak gibi önemli bir konuyla ilgilendiği görülmektedir. Yaşanan karışıklıklar sebebiyle halkın bir kısmı çevrede bulunan yerlere yerleşmişlerdi. Vezir İshak Paşa bu kimseleri tekrar Tiflis'e getirmek için bazı kimseleri görevlendirmiştir. Ancak bunun zorla olmaması gerektiğini çünkü halkın yerlerini boşuna terk etmedikleri zulüm görmeleri ve himaye edilmediklerini gördüklerinden dolayı güvenli gördükleri yerlere göçe mecbur kalmışlardı. Bu yüzden güvenli gördükleri yerden zorla getirilmeye müsaade olmadığı görülerek istimalet yoluyla geri getirilmesi gerekli

⁷⁵1725 yılındaki Kartli isyanından sonra Gürcü Katolikosu Doment, Tiflis'i terk ederek bu dönemde Osmanlı yönetiminde olmayan Lori'ye gitmiştir. Doment gidince Gürcü Katolikosu görevine İese/Mustafa'nın tavsiyesiyle Besarion getirilmiştir. Bu görev tayinin öğrenince Doment, Sultan III. Ahmed ile görüşmek için payitahta gitmiştir. Osmanlı Devleti tarafından iyi karşılanan Doment, III. Ahmed'den Gürcü Hıristiyanlara karşı merhametli olunması için ricada bulunmuştur. Ancak Vezir İshak Paşa ve İese tarafından Sultan'a gönderilen bir mektupla Doment'in Tiflis'te Osmanlı yönetimi aleyhine yaptığı faaliyetlerin iletilmesiyle durum değişiklik göstererek Doment tutuklanmış ve Tenedos Adası'na sürgüne gönderilmiştir. Valiyev-Yörük, Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735), s.24.

⁷⁶ Valiyev-Yörük, Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735), s.24; Bilgili, Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl), s.32-33.

görülmüştü⁷⁷.

Ayrıca bu konuda kanunlar ve mülkiyet açısından düzenlemelere de göz atmakta fayda var. Osmanlı Devleti, VI. Vahtang'ın daha önce eski Bizans, Gürcü ve Ermeni kanunlarını esas alarak hazırlamış olduğu kanunnameyi yeni düzenlemelerde temel alarak bu bölgede kendi kanun düzenini kurmuştur. Bu kanunnamelerde yer alan toprak mülkiyeti, miras kuralları, feodal vergiler ve geleneksel Gürcü hukuku, Osmanlı hukuku ve tarımsal kurumları birlikte var olmaya devam ettirilerek Osmanlı Devleti'nin Gürcü halkını da eski alışkanlıklarından tamamen ayırmamış ve düzenin aynı şekilde devam ettirmeye gayret etmiştir. Osmanlıların bu dönemde uyguladıkları politikalar göz önüne alındığında Gürcüler için korkunç bir dönem olmadığını söyleyebiliriz⁷⁸.

C. İskân

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde fethedilen topraklarda hâkimiyetini güçlendirmek için kullandığı iskân politikasını Tiflis üzerinde de uyguladığını görüyoruz. Bölgede yaşanan savaşlardan dolayı halk kendini korumak amacıyla daha güvenli bölgelere göç etmişti. İskân yöntemi konargöçer taifeden kişilerin Tiflis'te boş kalan yerlere yerleştirilmesi amaçlanmıştı. Bu amaçla Revan üzerine serasker tayin edilen Diyarbakır Valisi Vezir Ahmed Paşa, Tiflis'e gönderilmiştir. Vezir Ahmed Paşa'nın Tiflis, Gence ve Gori sancaklarına ait Demircihasanlı, Kazak ve başka yerlerdeki konargöçer aşiretler üzerinde sahip olduğu nüfuzdan faydalanarak Tiflis canibinde uygun yerlere ikamet ettirilmeleri istenmiştir. Konargöçer taifeden kimselerin Tiflis'te uygun yerlere yerleştirilmesiyle şehir yeniden bir canlılık kazandırılmaya çalışılmıştır⁷⁹. Osmanlı Devleti ayrıca sorun çıkaran grupları da başka bölgelere iskân ettirmişti. Gürcü topraklarına karşı yaptıkları akınlar düzenleyen Lezgilerin 1727'de Sultan III. Ahmed yayınladığı bir fermanla Kahet bölgesine iskân ettirilmesi buna örnektir⁸⁰. Ancak 1733 yılında Tiflis muhafızı Vezir İshak Paşa'ya yazılan bir hükümle gerek Lezgilerin saldırıları gerek başka sebeplerle yerlerini terk edip perişan ve dağılık olan halkın eski yerlerine iskân edilmesini ancak askerin halka zulmetmeden yapılması istenmiştir⁸¹.

Bu süreçte ticaretin yoğun olduğu şehirler, yollar, maden çıkarılan alanlar gibi özel güvenlik önlemlerinin alınması ve bu tür yerlerin iyi tanınması için güvenilir devlet adamlarının gönderilmesi ve sürekli teftişinin yapılması

⁷⁷ Gümüş, Tiflis'te İkinci Osmanlı Hakimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri, s.926.

⁷⁸ Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, s.557.

⁷⁹ BOA, MD. 131, s.281, h.762, 763.

⁸⁰ Çaycıoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732)*, s.74.

⁸¹ BOA, MD. 139, s.210, h.839; Gümüş, Tiflis'te İkinci Osmanlı Hakimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri, s.927.

istenmiştir. Ayrıca kale veya eyalete yapılabilecek muhtemel saldırılar veya sefer için tayin edilmiş olan memurlar, aynı zamanda eşkıyaların saldırılarının bastırılmasında görev yapmışlardır. Genelde yetkili kişinin sancağından uzaklaştığı sefer zamanlarında eşkıyalar askeri ve idari boşluktan yararlanarak ortaya çıkıyorlardı. Bunu önlemek amacıyla sefer esnasında ek tedbir olarak bölgenin güvenliğini sağlamak üzere ayrı yetkililer memur edilmiştir. Eğer yine de eşkıya faaliyetleri sürerse bölgedeki en yakın askeri kuvvet gönderilmekteydi. Eğer ki saldırıların boyutu artarsa süvari ve piyade askerleri ayrı bir destek olarak gönderilmekteydi. Netice itibariyle eşkıya saldırılarına karşı her türlü önlem alınarak mücadele edilmeye çalışılıyordu⁸².

D. Tahrir ve Tımar

Osmanlıların yeni fethedilen bölgelerin entegrasyonunu tahrir yapmaktan geçirdi. Tahrir, anlam olarak yazma, kaydetme, deftere geçirmeyi ifade eder. Osmanlıların, fetihden sonra yapılan en önemli uygulamalarının başında gelmektedir. Tahrir uygulaması, fethi tamamlayıcı bir unsur olarak görülürdü. Tahrir işlemiyle ele geçirilen bölgeden hazineye aktarılacak vergi, bölgede uygulanacak idari teşkilatlanma, vergi mükellefiyeti ve dirliklerin dağıtılması için lazım olan veriler elde edilmiş oluyordu. Tahririn yapıldığı idari birimdeki şehir, kasaba, köy gibi yerleşim yerlerinin adları, vergi mükellefleri ve muaf olan kişilerin ve babalarının isimleri, mülkiyet statüsü, reayanın ödediği verginin türü ve miktarı, toprağın statüsü, yetiştirilen ürünler ve miktarları, has, vakıf veya mülk gibi cihet unsurları, ekonomik faaliyetler, ticaret vergileri ve diğer vergiler yazılırdı. Buradaki bütün gelirler askeri sınıf içerisindekilere özelliklere fethedilen sipahilere pay edilirdi⁸³. 1729 yılında Tiflis'te 14 zeamet ve 137 tımar kaydedilmişti⁸⁴. 1730'da ise Tebriz, Tiflis, Erdebil ve Hoy kalelerine tayin olunan neferlere de tımar ve zeamet tevcih edilmişti⁸⁵.

Tahrirlerde vergilendirilebilir şeylerin sayımı yapıldığı için nüfusun bir bölümü de bu sayımlarda yer alıyordu. Tiflis'te Osmanlılardan önce de bu tür sayımlar yapılmıştır. Bu sayımların çoğu düzensizdir ve tüm nüfusu kapsamaz. Sayımlarda genelde Türkler/Tatarlar sayılmamış, insanlardan ziyade evlerin kaydı yapılmış ve bundan dolayı bölgenin nüfusu hakkında net bir rakam verebilecek veriler sunmamaktadır. Osmanlı öncesindeki sayımlarla

⁸² BOA, MD. 139, s.210, h.839; Bayrak, 13 Numaralı Mühimme Zeyline Göre ..., s.205-208.

⁸³ Mehmet Öz, "Tahrir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., c.39, İstanbul, 2010, s.425-429; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, çev. Halil Berkay, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2018, s.155-164; Uray, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, s.13-16.

⁸⁴ BOA, MD. 135, s.287, h.1010.

⁸⁵ BOA, MD. 136, s.65, h.205.

Osmanlı tahrirleri karşılaştırıldığında içerik açısından belirgin bir zenginlik fark edilir. Çünkü tahrir, Osmanlı Devleti'nde idarenin temelini oluşturmaktaydı. Tahrirle bölgenin vergilendirilebilir kaynaklarının hesaplanması ve defterlere kaydedilmesinden oluşmaktaydı. Bu defterlerde köylülerin vergi oranlarının yanında toprakların yasal sahiplerini de göstermesi açısından önemli bilgiler sunmaktaydı. Askerlerin gelirleri olacak vergilerin toplanması için de bazı bölgelerin onlara tahsisinde kullanılıyordu⁸⁶.

Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen topraklardaki köyler fethe katılan sipahilere tımar olarak verilir. Tiflis'te de bu durum değişmemiş ve fethinden hemen sonra Kaygulu ve Soğanlı nahiyelerinin bir kısmında zeamet ve tımar için tahrir yapılması istenmişti. 1724 yılında ise Tiflis'te nizamın sağlanması ve vergilerin düzenlenmesi için genel bir tahrir işlemi yapılması⁸⁷ için hazırlıklara başlandı. Defterhane-i amire kâtiplerinden Avni Efendi ve defter-i hakani kâtipleri şakirdlerinden iki nefer tayin edildi. Tiflis eyaletindeki Kazak ve Ağçakal'a sancaklarında tahrir kayıtları yapılırken bu bölgelere İranlıların saldırılar düzenlemesinden dolayı tahrir işlemi tamamlanamamıştır. Bu yüzden tahririn yeniden yapılması istenmiştir. Ayrıca yine Tiflis eyaletinde bulunan Gori sancağının da henüz tahrir işlemi yapılmadığı için Hemedan'ın tahriri için görevli olan iki kâtibin Tiflis'te bahsi geçen yerlere giderek tahrir işlemini tamamlamaları için görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Tiflis eyaletine bağlı köy ve kasabalarda düzensiz bir tahrir işlemi olduğu için yeniden tahrir gerekli görülmüş ve bu iş için eski defterhane kâtiplerinden Mustafa Ruhi görevlendirilmişti. Yanına da defterhanenin gedikli kâtiplerinden İhsan, Sadık ve Tiflis defterdarı Abdullah tahrir için hizmetinde kâtip olarak tayin edilmişlerdir. Tiflis barışla fethedildiği için tahrirde halkın ve idarecilerin mal varlıklarının tespitinde uyulacak esaslar baş defterdar İbrahim'e, Divan-ı Hümayun tarafından çıkarılan fermanla bildirilmişti⁸⁸.

Tiflis'teki tahrir işlemleri 4 Mayıs 1728'de "Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Tiflis" adıyla tamamlanmıştır. Tahrir işlemi neticesinde hazırlanan icmal ve mufassal defterler, Defterhane-i Amire'ye gönderilmiştir. Bu kayıtlar, bugün Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde 897 ve 900 numaralı Tapu Tahrir Defteri olarak kayıtlıdır. Ayrıca, 1728 tarihli Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde

⁸⁶Süleymanoğlu, Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair (1723-1728), s.204; İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, s.72.

⁸⁷Tiflis'in tahriri bittikten sonra da yeni fetih olunan Kirmanşahın, Hemedan ve Erdelan memleketinin tahririnin de yapılması da istenmişti. BOA, MD. 132, s.118, h.414.

⁸⁸BOA, MD. 131, s.210, 359, 478, h.564, 1070, 1470; C. ML. 465/18936; MD. 132, s.175, h.641; MD. 133, s.15, 16, 31, 76, 307, 372, h.59, 62, 63, 121, 276, 1027, 1228; İE. DH. 23/2128; İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, s.70.

3966 numara ile kayıtlı bir tahrir defteri daha bulunmaktadır⁸⁹.

Tiflis'in mufassal defteri iki ciltten oluşmaktadır. İçerisinde Tiflis'in sosyo-ekonomik yapısı, siyasal durumu, tarih-coğrafya, istatistik ve birçok konu hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu tahrir kaydının sonunda birkaç sayfa eklenerek Tiflis'te bulunan vakıf camilerinde çalışanların maaşları, yaptıkları işler ve kim oldukları hakkında bilgiler de yer almıştır. Defter, özelde Tiflis'in ve genelde bulunduğu coğrafya olan Gürcistan hakkında bilgi edinilmesi açısından önemli bir kaynaktır⁹⁰.

Osmanlı Devleti Tiflis'i büyüklüklere göre sancaklara bölmüş ve idaresini sancak beyine verilmişti. 1728 yılında Tiflis eyaleti; Tiflis, Somhit, Ağçakal'a, Gori, Trialet, Kaygulu ve Kazak sancaklarından oluşmaktaydı. Tiflis sancağına Baratlı, Baydar ve Demirci Hasanlı nahiyeleri; Somhit sancağına Merkez/Somhit, Taşır ve Petek/Penbek nahiyeleri; Kazak sancağına Ahtala, İnce, Çuvar ve Türk nahiyeleri; Gori sancağına Sisi, Bedre, İmrahor, Karakalkan, Şansi, Muhran nahiyeleri; Trialet sancağı ise Trialet ve Kumaret nahiyeleri bağlıyken Kaygulu ve Ağçakal'a sancağına ait nahiyeler bulunmamaktadır⁹¹.

E. Vakıf

Osmanlıların yeni fethedilen bölgeleri kendi bünyelerine entegre etme sürecinde en yaygın kullanılan yöntemlerinden birisi de vakıflar inşa etmektir. Osmanlıda şehre önemli bir etkisi bulunan vakıflar din, sosyal, kültürel, iktisadi ve idari açıdan değer katan kurumlar olmuşlardır. Bu da şehri kırsal kesimlerdeki yerleşimlerden farklı bir görünüme sahip olmasını sağlamıştır. Böylece şehirlerdeki merkezi hâkimiyeti artarken güçlenmektedirler. Toplumda birçok ihtiyaca ve probleme cevap vermeye çalışan vakıflar, başta padişahlar olmak üzere sadrazamlar, devlet adamları veya varlıklı kişiler tarafından

⁸⁹ Uray, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, s.13-16; BOA, MD. 134, s.269, h.947. Bkz. Ek-4.

⁹⁰ Şengelia, 1728 tarihli Tiflis vikiyetinin mufassal defteri, s.917.

⁹¹Karamanlı, Gürcistan, s.315; Süleymanoğlu, Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair (1723-1728), s.203; Uray, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, s.17; Şengelia, 1728 tarihli Tiflis vikiyetinin mufassal defteri, s.917-918; Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, s.296; 1588'deki kayıtlarda ise Tiflis'te, 36 köyün bağlı olduğu Gori Kalesi; 16 köyden ibaret Tiflis Kalesi; 34 köyü bulunan Tumanus Kalesi; 20 köyü olan Lori Kalesi merkez olmak üzere dört sancağa ayrılmıştı. 1728'deki kayıtlarda daha önce Tiflis'e bağlı olduğu görülen Lori'nin Gence eyaletine bağlandığı görülmektedir. Aydın, Tiflis, s.151; Süleymanoğlu, Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair (1723-1728), s.203; İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, s.71.

kurulmaktaydı⁹². Bu süreci Tiflis örneğinde de görmek mümkündür. Nitekim Osmanlıları Tiflis'i ele geçirdikten sonra çeşitli vakıflar kurarak entegrasyon sürecini hızlandırmaya çalışmışlardır. Tiflis'te kurulan vakıflar hakkındaki çoğu bilgiyi tahrir kayıtlarında bulmaktayız. 1728'de yapılan tahrir kayıtlarının son kısmına ilave edilmiş olan ve Vakıfname adıyla geçen kısımda Gürcistan'da bulunan vakıfların tarihi hakkında bilgilere ulaşılmaktadır. Tiflis'te çalışan ve işlerini yapan Müslümanlar hakkında genel bilgiler yer almıştır. Vakıfnamede camilerdeki hizmetçilerin görevleri, çalışmaları ve maaşları yazılmıştır⁹³. Bu görevliler arasında müderris, şeyh, hatip, imam, müezzin, ferraş, kayyum, mütevellî, devirhan, kurrahan, muallim, bevab, cabi, kâtip, nazır, molla gibi görevleri yapan toplamda 94 hane yazılmıştır. Bu tür bilgilerden medrese sakinlerinin ve hizmetçilerinin gelirleri hakkında da bilgi edinilebiliyordu⁹⁴. Cami, medrese, mescit gibi kurumların dışında Tiflis'te Nakşibendî tarikatına ait zaviye de vardı. Diyarbakırlı Şeyh İsmail irşad faaliyetleri için bu zaviyeyi kurmuştur. Daha sonrasında kendisi Diyarbakır'a dönmüş ve yerine Tiflis Müftüsü Seyit Kasım geçmiştir⁹⁵.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında Tiflis'te yeni veya tamir ettirilerek yenilenen cami ve medreseler kullanıma açılmıştı. Sultan Ahmed Camii ve Medresesi, İbrahim Paşa Camii, Kethüda Mehmed Paşa Camii, Davud Han Camii, İshak Paşa Camii ve Medresesi, Sini (İsni) Camii ve Medresesi olmak üzere altı tane cami ve medreseye vakıflar kurulmuştu. Bu camilerin ve medreselerdeki gelir ve gider masrafları, görevlileri maaşları hakkında bilgiler 1728'de yapılan tahrir kayıtlarında yer almaktadır⁹⁶. Osmanlı hâkimiyeti döneminde yaptırılan bütün camiler, 1735 yılında Nadir Şah'ın Tiflis'i işgal etmesiyle birlikte yıktırılmıştı⁹⁷.

⁹² Bayartan, Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, s.172.

⁹³ Nodari Şengelia, "1728 tarihli Tiflis vikiyetinin mufassal defteri", 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, c.2 Ankara, 2009, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s.917-918.

⁹⁴ Bilgili, Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl), s.47; Şengelia, 1728 tarihli Tiflis vikiyetinin mufassal defteri, s.918.

⁹⁵ Valiyev-Yörük, Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735), s.23.

⁹⁶ Bilgili, Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl), s.55-60; Gümüş, Tiflis'te İkinci Osmanlı Hakimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri, s.926.

⁹⁷ Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, s.557.

Tablo 4. Tiflis ve Etrafında Kurulan Vakıflar⁹⁸

Vakıflar	Yeri	Gelirleri	Toplam Yıllık Gelir (Akçe)	Giderleri
Sultan Ahmed Camii ve Medresesi Vakfı	Tiflis	2 Hamam, 30 dükkân ve 30 fırın icaresi (kirası), 3 köyün öşür ve resimleri	191.084	Personel maaşı, bakım, yağ, hasır ve kandil gibi
İbrahim Paşa Camii Vakfı	Gence Kapısı	1 köy, 1 çiftlik, 1 boyahane, 1 ev, 2 zemin ve 9 dut ağacı	76.620	Personel maaşı, bakım, yağ, hasır ve kandil gibi
Kethüda Mehmed Paşa Camii Vakfı	Celayir Kalesi	Boyahaneler, 1 tuzhane ve maktu para	39.980	Personel maaşı, tamir, yağ, mum, hasır ve kandil gibi
Davud Han Camii Vakfı	Tiflis	Sultan Ahmed Camii Vakfı	-	Personel maaşı, tamir, yağ, mum, hasır ve kandil gibi
İshak Paşa Camii ve Medresesi Vakfı	Tiflis	1 ticarethane, 3 mum yağı, 10 kasap, 7 debbağ (deri) dükkânı ve maktu para	95.800	Personel maaşı, tamir, yağ, mum, hasır ve kandil gibi
Sini (İsni) Camii ve Medresesi Vakfı	Celayir Kalesi	1 kaplıca icaresinin (kirasının) hissesi	69.320	Personel maaşı, tamir, yağ, mum, hasır ve kandil gibi
Müderriş Molla Abdullah	Akçakal'a Nahiyesi	1 mezra'a, 12 Hark kirası	2.400	Molla Abdullah'ın maişeti (ücreti)

Fetihten sonra Tiflis'te yapılan ilk cami ve medrese Sultan III. Ahmed için yapılmıştır. Camiin adı Hünkâr Camii olmuştur. 31 Ağustos 1723'te bu cami ve medrese için vakıf müessesesi de kurulmuştur. İkinci cami ise Erzurum

⁹⁸ Ali Sinan Bilgili, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2011, s.77-82.

Beylerbeyi olup Tiflis seraskerliği yapmış olan Vezir İbrahim Paşa adına yapılmıştı. İbrahim Paşa Cami için de 1725 yılında bir vakıf kurulmuştur. Bir diğer vakıf ise Tiflis'teki Celayir (Celaver) Kalesi'nde bulunan Serasker Vezir İbrahim Paşa'nın kethüdası Mehmed Paşa tarafından yaptırılan caminin vakfıdır. Bundan başka Şirvan Hanı olan Davud Han'ın Ribat-ı Tiflis'te yaptırmış olduğu cami için kurulmuştur. Tiflis'e 1725 yılında beylerbeyi olarak atanan Vezir İshak Paşa tarafından da Tiflis'in merkezine şehir ve medrese için bir vakıf kurulduğu anlaşılıyor. Hatta medresenin yanına bir de sıbyan mektebi açılmıştır. Bir diğer vakıf ise Celayir (İsni) Kalesi önündeki köprübaşında bulunan Sini Cami ve Medresesinin vakfıdır. Cami kısmı ilk olarak Şah I. İsmail döneminde 1522-23 seferinden sonra yaptırılmıştı. Osmanlılar Tiflis'i ele geçirdikten sonra dergâh-ı âli görevlilerinden Ali Ağa tarafından tamir ettirilip, ibadete açılmıştır. Medresenin yanına bir de mektep yapılmıştır. Son vakıf ise aslında kim olduğu hakkında bilgi bulunmayan ancak adından müderris olduğu anlaşılan Molla Abdullah'ın maişetini temin için bazı gelirler vakfedilmişti⁹⁹.

Sonuç

Bu çalışmada 1723'te Tiflis Kalesi'nin ele geçirilmesiyle Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet kurma çalışmaları ele alınmıştır. Bunu yaparken Osmanlı Devleti'nin bölgeyi Osmanlı sistemine entegre etme yöntemleri üzerinde bir inceleme tercih edilmiştir. Bu çalışmanın iddiasına göre Osmanlıların erken ve klasik dönemlerde uyguladığı fetih yöntemleri ve entegrasyon çabalarıyla Tiflis örneğinde belirgin bir benzerlik ve dolayısıyla süreklilik gözlenmektedir. Bunlar fetih süreci, tahrir ve tımar, istimalet, iskan ve vakıf konuları üzerinden incelenmiştir.

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın başında Safevilerde yaşanan karışıklıklardan faydalanarak Tiflis bölgesini ele geçirip zaman kaybetmeden bu bölgede hâkimiyet kurmak için çalışmalara girişmişti. İlk olarak yerel hanedanların yöneticiliklerine son vererek merkezden vali atamaları gerçekleştirildi. Bu süreçte valiler yalnız bırakılmamış ve çevre eyaletlerden güç aktarımı sağlanarak bölgedeki Osmanlı askeri varlığı artırılmıştır. Bütün bunların elbette lojistikle desteklenmesi zaruruydu. Mühimmat ve zahire tedariki, yolların ve nehirlerin temizlenmesi, kale içinde ve dışında tamiratların yapılmasıyla da Tiflis Kalesi askerî açıdan ve yapı olarak güçlendirilmiştir.

Tiflis'in büyük çoğunluğu Gürcü kökenli gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Bu halkın Osmanlı yönetimine alışması adına III. Ahmed

⁹⁹ BOA, C. EV. 513/25933; BOA, C. EV. 513/25934; Bilgili, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları...*, s. 78-82; Uray, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, s. 140-141.

tarafından bazı hak ve imtiyazlar verilerek olumlu bir etki yaratmak amaçlanmıştır. Bu süreçte istenen sonuca erişildiğini iddia etmek güç görünüyor. 1728'de yapılan tahrir işlemiyle Tiflis'in Osmanlı Devleti'ne entegrasyonu için çok önemli bir adım daha atılmıştır. Yapılan tahrir işlemiyle bölgenin sosyo-ekonomik, nüfus ve idari yapısı hakkında bilgiler edinilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda idari ve askeri tayinlerle entegrasyon süreci yönetilmiştir. Ayrıca bölgede yapılan vakıflar da Tiflis'i kendisine entegre çalışmalarından biri olarak öne çıkmıştır.

Bu ve bunlara benzer entegrasyon çalışmaları, yukarıda birçok kez işaret edildiği üzere Osmanlıların erken dönem ya da klasik dönem fetih yöntemlerinde uyguladığı çalışmalarla neredeyse birebir uyum içerisindedir. Sonuç olarak fetih sürecindeki faaliyetler, güvenlik gücünü tahkim, ahalinin eşkıyaya karşı korunmasına yönelik faaliyetler, dini ve sosyal imtiyazlar, tahrir yapılması, vakıflar kurulması gibi çalışmalar, Osmanlıların Tiflis'i 1735'te Safevilerin hâkimiyetine girene kadarki süreçte bir düzen kurmak ve korumak için klasik dönemlerde uyguladığı türden çalışmalara benzetilebilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA(Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

AE. SAMD. III (Ahmed III): 91/9039; 141/13647; 188/18196.

C. AS. (Askeriye): 124/5555; 399/16489; 541/22645; 583/24550; 784/33194; 1204/53949.

C. EV. (Evkaf): 513/25934.

C. ML. (Maliye): 465/18936.

İE. DH. (Dâhiliye): 23/2128.

Mühimme Defteri (MD)130:458/1325.

Mühimme Defteri (MD) 131: 188/499; 189/500; 189/503; 197/515; 204/546; 205/549; 209/560; 210/563; 210/564; 211/565; 216/578; 217/579; 218/582; 219/587; 220/597; 229/614; 236/632; 259/688; 261/690; 262/695; 262/698; 263/699; 263/700; 266/712; 266/713; 266/714; 266/715; 281/762; 281/763; 301/816; 302/817; 302/818; 316/864; 347/997; 357/1058; 359/1070; 440/1348; 478/1470.

Mühimme Defteri (MD) 132: 10/48; 11/50; 13/55; 18/71; 31/113; 101/356; 114/397; 115/399; 115/400; 115/401; 115/403; 116/404; 118/414; 175/641; 175/642; 354/1309; 354/1311.

Mühimme Defteri (MD)133: 15/59; 16/62; 16/63; 31/121; 76/276; 184/652; 195/686; 216/737; 229/782; 305/1023; 305/1024; 307/1027; 372/1228.

Mühimme Defteri (MD)134:144/500; 245/836; 245/837; 245/838; 269/947; 311/1103; 380/1301.

Mühimme Defteri (MD)135: 287/1010.

Mühimme Defteri (MD) 136: 65/205; 239/1041.

Mühimme Defteri (MD) 137: 19/38.

Mühimme Defteri (MD) 139: 210/839.

Araştırma ve İncelemeler

Afyoncu, Erhan, “Mevâcib”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 29, Ankara, 2004, s. 418-419.

Aydın, Mustafa, “Tiflis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 41, İstanbul, 2012, s. 150-151.

Başar, Fahameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

Bayartan, Mehmet, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 10, 2008, s. 160-170.

Bayrak, Serpil, 13 Numaralı Mühimme Zeyline Göre Gence, Revan, İsfahan, Erdebil ve Tiflis’te Eşkıyalık Faaliyetleri (1727-1730), *Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.25, 2020, s. 195-216.

Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.

_____, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Bilgili, Ali Sinan, “Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.21, İstanbul, 2009, s. 30-40.

Bilgili, Ali Sinan, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları (XVI.–XVIII. Yüzyıllar)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2011.

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, *Osmanlı Devleti’nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan*, 1991/1, s. 70-76.

Genç, Serdar, *Lale Devrinde Savaş*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

Gümüş, Nebi, "Tiflis'te İkinci Osmanlı Hâkimiyeti ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Gürcü İlişkileri", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları*, VIII. Dizi, S.13, Ankara, 2015, s. 915-919.

Güneş Yağcı, Zübeyde, "Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Askerî Yaptırımları", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, S.3, 2004, s. 17.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, C. 2/2, Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2008.

İnalçık, Halil, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, Çev. Halil Berkay, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2018.

İlgürel, Mücteba, "İstimâlet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 23, İstanbul, 2001, s. 362.

Kalaycı, İsa- Kızılkaya, Oktay, "Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S.18, 2012, s. 364.

Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Karamanlı, Hüsamettin M., "Gürcistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 14, İstanbul, 1996, s. 311-313.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1976.

Koç, Yunus, "İskân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. EK-1, Ankara, 2020, s. 649-650.

Köse, Ensar, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi-1724 İstanbul Antlaşması*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017.

Külbilge, İlker, *18. Yüzyılın Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

Öz, Mehmet, "Tahrir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 39, İstanbul, 2010, s.425-429.

Süleymanoğlu, Fikret, "Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair (1723-1728)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, 2017, s.201-203.

Şengelia, Nodari, "1728 tarihli Tiflis vikiyetinin mufassal defteri", 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, C. 2, Ankara, 2009, s.917-918.

Uray, Mehmet Hüseyin, *Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)*, Doktora Tezi, Erzurum 2004, s.11-12.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 4/1, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

_____, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.822-846.

Valiyev, Elvin -Yörük, Doğan, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735)", *SUTAD*, Güz 2013;(40), s. 18-19.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 42, İstanbul, 2012, s. 479-486.